

nie⁷⁷, ale jednak cały skład datowany jest na wiek V n., chociaż w tym przypadku przypuszczenie to, że mógł to zawierać również szkło z piasku lokalnego⁷⁸.

Jest to, być może, dla podległej grupie K. Tabela problematycznie opiera się na danych (s. 146-147), jednak jej same porównanie mapy z tablicy w CXXX obrazują podobieństwa między innymi w gładzi z mapą archeologiczną wyłączenie skarby (tabl. CXXXIV) wskazują podobieństwa odzwierciedlały w tym, że prowadzono technicznie sprężonych szkła nawet na półkuli, w czasie gdy na obszarze muzułmańskim, nad Dnieprzem i w Siedmiogrodzie mamy taką samą technikę porównawczą. Czy można to sprowadzić do tej samej kultury i wyłączenie na kształt koncentracji danych wypracowanych z szkłałami Germaine „a woli być” — nie jestem pewien⁷⁹.

Mogłoby w gronie naszej pracy być jeszcze coś wyłączone na wykład naszej warstwy na obrotowej koncentracji kształt. Stawiamy więc wykład naszej pracy, które obrazują podobieństwa wyłączenie kształt nad wyłączenie obrazem wyłączenie kształt w tej części Bałkanów, a w czasie właśnie została dokonywana nad dymkami technologicznych nad procesów technologicznych. Drobnie, że również nie możemy umiarkowanie umiarkowanie delfinacji (s. 15) z wyłączeniem podobieństwami technologicznych warstwie, jakie możemy spostrzec podległości w tej warstwie. Wynikają one w tym samym sprężeniu, które koncentracji w koncentracji z (s. 15). Nie ma to nic wspólnego z (s. 15) koncentracji do kształt w Europie środkowej, gdzie pojawiła się (s. 15) — w tym obszarze w ramach sprężeniach⁸⁰ — wskazano tylko do tej pracy (s. 15) koncentracji.

Andrzej Kukuński

MARSEILLE, LES ATELIERS DE POTIERS DU XIIIe s. ET LE QUARTIER SAINTE-BARBE (V^e–XVIIe s.), sous la direction d’Henri Marchesi, Jacques Thiriot, Lucy Vallauri avec la collaboration de Marie Leenhardt, Archéologie Préventive, „Documents d’archéologie française”, nr 65, Paris 1997, 388 ss., liczne ilustracje w tekście..

65. numer serii wydawniczej „Documents d’archéologie française” poświęcony został w całości publikacji wyników badań ratowniczych przeprowadzonych na stanowisku Sainte-Barbe w Marsylii.

Badania te doprowadziły do odkrycia osady produkcyjnej położonej poza murami XIII-wiecznego miasta, gdzie wykształcił się ośrodek produkcji ceramicznej. Ponad stuletni okres jego rozwoju pozwolił badaczom na prześledzenie procesów zmian zachodzących w produkcji ceramicznej zarówno pod względem technologii, jak i form produkowanej tu ceramiki. Najbardziej jednak interesujący jest fakt znalezienia praktycznie nienaruszonej struktury pracowni ceramicznej z jej różnorodnymi urządzeniami związanymi z kolejnymi fazami produkcji. Tak więc znalezione zostały zarówno ślady dołów do przygotowania surowca, kilka różniących się pod względem konstrukcji pieców do wypału, jak również piece identyfikowane z miejscami przygotowywania składników pól glazurniczych.

Zaobserwowane wpływy islamskiej tradycji ceramicznej, przejawiające się zarówno w technologii produkcji, jak i w formach produkowanej tutaj ceramiki, uwidoczniły proces przepływu wiedzy technologicznej pomiędzy kulturowo różnymi wytwórcami oraz kierunki zapożyczeń technologicznych czy też formalnych. Z tego też powodu w książce przedstawiony został bogaty materiał porównawczy, pozyskany zarówno w wyniku pracy archeologów, jak i etnografów.

⁷⁷ A. Barroca, *Des méditerranéens...*, s. 227-228.

⁷⁸ A. Barroca, *op. cit.*, s. 22-42.

⁷⁹ Spójnie wskazuje na koncentracji obrazu podobieństwa sprężeniach A. Barroca, *op. cit.*, s. 22-42.

⁸⁰ Podległości w tym samym sprężeniu — A. Kukuński, *Opis mediteranjski...*, s. 25-26, w tym samym sprężeniu.

Przed wszystkim jednak jest to prezentacja wyników badań terenowych. Jednak jeśli ktoś będzie oczekiwał całkowitej publikacji materiału pozyskanego na tym stanowisku — z pewnością poczuje się zawiedziony. Oto bowiem Autorzy zdecydowali się na w miarę pełne udostępnienie drukiem materiałów dotyczących właściwie tylko dwu faz osadniczych tego stanowiska. Uczyniono to zapewne z uwagi na niezwykłość publikowanego materiału oraz jego wewnętrzną zawartość. Układ materiału sugeruje już sam tytuł. Sprawą najważniejszą Autorzy temu uczynili funkcjonującą w pobliżu murów miejskich XIII-wiecznej Marsylii pracownię ceramiczną, przemiany osadnicze tego miejsca stawiając niejako na dalszym planie.

Kwartal Sainte-Barbe położony jest dzisiaj niemal w samym centrum miasta, na północny wschód od marsylskiego portu, w pobliżu Porte d'Aix. Historia badań sięga 1987 r., kiedy to, zapewne w związku z przygotowaniem do budowy podziemnego parkingu, poczyniono pierwsze obserwacje i znaleziono świadectwa bogatej przeszłości archeologicznej tego miejsca. Zimą 1989–1999 r. zostało przeprowadzone archeologiczne rozpoznanie terenu, które doprowadziło do odkrycia nekropoli z okresu grecko-rzymskiego. Wschodnią część badanego obszaru zajmowały ruiny średniowiecznych założeń. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności nie zostały one zniszczone przez fundamenty założeń nowożytnych. Uwagę badaczy zwrócił piec do wypału ceramiki oraz towarzysząca mu konstrukcja przypominająca im palenisko kuchenne.

Te wstępne obserwacje umożliwiły przygotowanie, a następnie przeprowadzenie w 1991 r. badań ratowniczych, którymi kierował Manuel Moliner.

Omówieniu całej historii badań oraz sposobów ich przeprowadzenia poświęcono pierwszą część rozdziału 1: *Wstęp. Sainte-Barbe, wykopaliska ratownicze*. Tutaj również zostały zamieszczone wyjaśnienia dotyczące całej archeologicznej części prac, a więc omówiono sposoby sporządzania fotografii i rysunków. Zastosowany został typowy schemat dokumentacji terenowej, używany w podobnych warunkach. Większość dokumentacji wykonano w skali 1:20, z wyjątkiem rysunków wybranych obiektów, a także wszystkich pieców. Te bowiem wykonano w skali 1:10.

Na miejscu, podczas badań, wykonano dokumentację opisową dotyczącą materiału zabytkowego i kontekstów jego występowania oraz wszystkich struktur stratygraficznych.

W drugiej części pierwszego rozdziału przedstawiony został skrótowo trudny proces opracowywania pozyskanego materiału zabytkowego oraz dokumentacji. Jak się wydaje, głównym problemem, szczególnie w pierwszym etapie prac, była ogromna ilość zgromadzonych informacji. Dla zobrazowania wystarczy w tym miejscu podać kilka liczb: podczas badań wyróżniono 592 jednostki stratygraficzne oraz 117 różnorodnych struktur, wykonano 2650 zdjęć, zinwentaryzowano 1128 zabytków wydzielonych oraz pozyskano 393 500 (!) fragmentów ceramiki. A wszystko to związane ze stanowiskiem o powierzchni 600 m². W dalszej części omówione zostały sposoby oraz wzory dokumentacji opisowej materiału ceramicznego.

Zaangażowanie archeologów i wielu innych współpracujących z nimi specjalistów, jak również miejscowych władz, sprawiły, iż wyniki badań udostępniono niemalże równocześnie z zakończeniem prac terenowych. Pierwsze publikacje ukazały się już w kwietniu 1992 r., a w 1993 r. otwarto stałą wystawę w miejscowym muzeum, na której zaprezentowano wyniki badań, pozyskane zabytki oraz rekonstrukcje obiektów. W skali 1:20 została wykonana makieta całości założenia osady, natomiast rekonstrukcje niektórych z pieców w skali 1:10, a nawet 1:5.

Rozdział 2, *Układy przestrzenne i przemiany dzielnic*, poświęcony został omówieniu poszczególnych faz osadniczych oraz przemian w organizacji przestrzennej terenu. Dzięki przeprowadzonym badaniom wiadomo, że na miejscu nekropoli z okresu grecko-rzymskiego, u schyłku antyku założono podmiejskie osiedle. W początku XIII w. na jego miejscu powstała osada garnarczy, Bourg des Olliers (1 faza osadnicza). Jej lokalizację w pobliżu bramy miejskiej Portal de la Frache, na wzgórzu ograniczonym przez dolinę Świętego Marcina, potwierdzają źródła historyczne z 2 połowy XIII w. Według źródeł późniejszych, teren pozostawał pod władzą biskupią. W okresie panowania Karola I Andegaweńskiego nastąpiła modernizacja wcześniejszych struktur oraz rozbudowa osiedla w kierunku północnym (faza osadnicza 2A). W trakcie trwania fazy 2B osiedle opuszczono. Powtórne zasiedlenie nastąpiło w pierwszej tercji XIV w. (faza 3). Pojawiły

się tutaj wtedy nowe warsztaty: kowalski oraz związany z wytwórczością koralu. W połowie XIV w., kierując się względami bezpieczeństwa, władze miejskie nakazały zniszczenie osiedla. Na obszarze tym powstało początkowo wysypisko śmieci, a następnie w XVI w. założono ogrody (4 faza osadnicza). Piąta faza przemian strukturalnych to pojawienie się w ciągu XVII w. konstrukcji ustawianych wzdłuż alejek ogrodowych. W okresie późniejszym, z woli Ludwika XIV, teren zajęła instytucja charytatywna L'Hospice des Incurables. Przetrawianie ogrodów do naszych czasów uchroniło średniowieczne założenia przed zniszczeniami i pozwoliło im dotrzeć w stanie pozwalającym na efektywne wnioskowanie naukowe oraz wielce uprawdopodobnione rekonstrukcje schematów przestrzennych i funkcjonalnych.

Omawiając przemiany osadnicze, wyraźnie oddzielono osadnictwo późnoantyczne od następnych faz zasiedlenia tego ośrodka. Najpierw zostały przedstawione struktury murowane, a następnie zabytki ruchome znalezione w warstwach pochodzących z okresu późnoantycznego. Wśród tych ostatnich przeważa ceramika, której poświęcono więcej uwagi; zaprezentowano formy naczyń występujących w zebranych materiale oraz motywy zdobnicze. Następne kategorie zabytków to szkło oraz monety. W dalszej części rozdziału omówiono następujące po sobie średniowieczne i nowożytnie fazy osadnicze (1–5) oraz odkryte w nich zabytki ruchome: monety, szkło oraz przedmioty codziennego użytku. Kolejną opisywaną kategorią przedmiotów jest ceramika, obszernie przedstawiana według typów form, technologii wykonania i zastosowanych technik zdobniczych. Całość uzupełniają starannie wykonane ryciny. Osobną grupą jest ceramika importowana. Związana ona jest zarówno z islamskim, jak i bizantyńskim kręgiem kulturowym. Rozdział zamyka omówienie znalezisk fauny, z zachowaniem podziału według jednostek stratygraficznych oraz gatunków. Opisy uzupełnione zostały przez tabelaryczne zestawienia oraz wykresy.

Rozdział 3, *Przedmieście garncarzy w XIII w.*, jest pierwszą z zasadniczych części pracy. Na początku dokładnie przedstawiono organizację przestrzenną przedmieścia i jej przemiany. Po nakreśleniu procesów tu zachodzących, omówione zostały kolejno materiały, z których wznoszono znajdujące się tutaj budowle oraz zastosowane techniki budowlane. Kolejną część rozdziału zawiera prezentację różnych elementów konstrukcyjnych i wyposażenia przedmieścia oraz objekty i materiały związane z produkcją. Jak już wspomniano wyżej, na stanowisku odkryto w miarę pełny zestaw urządzeń do produkcji ceramiki. Najślabiej rozpoznana jest grupa obiektów służących do wstępnej obróbki gliny. Są to zazwyczaj niewielkie zagłębienia — baseny, w których następował proces przygotowania masy ceramicznej. Nielicznie występują narzędzia, które można wiązać z procesem toczenia naczyń. Najlepiej zachowane są objekty związane z procesem przygotowywania szklów do pokrywania nimi ceramiki oraz z wypałem. Jest to najbardziej chyba niezwykła grupa budowli odkrytych na stanowisku. Łącznie wyeksplorowano 9 niewielkich pieców o różnorodnej konstrukcji. Wszystkie one w czasie trwania ośrodka produkcji były reperowane, przebudowywane, czy też modernizowane. Najwcześniejszy z nich, o cylindrycznym kształcie, wkopany został częściowo w ziemię. Wewnątrz, promieniście rozchodzące się łuki wzmocniały jego wnętrze. Najciekawszy okazał się piec 12. Częściowo zagłębiony w ziemi, jak i pozostałe, cylindryczny w kształcie, wyróżniał się niezwykłą konstrukcją. Nie znaleziono w nim pozostałości po wewnętrznym słupie, czy też po rozdzielającej podłodze. W jego ściankach pokrytych gliną odkryto cylindryczne otwory, w które wkładane były gliniane pręty. Na nich wieszane były przeznaczone do wypału naczynia. Ten typ pieca jest dobrze znany z terenów nadśródziemnomorskich, a także z Bliskiego Wschodu, co pokazują zebrane w publikacji przykłady. Innym ważnym odkryciem są trzy niewielkie piece służące do przygotowywania polew ceramicznych i utleniaczy. Znalezione w nich ślady ołowiu, miedzi oraz cyny świadczą nie tylko o technologicznym zaawansowaniu warsztatu, ale również, jak sugerują badacze, o technologicznych poszukiwaniach. Całość niezwykle drobiazgowego opisu konstrukcji oraz kolejnych modernizacji czy też przebudów, uzupełniona została o przejrzyste rysunki znalezionych relikwów pieców, ich rekonstrukcji oraz przedmiotów związanych z produkcją ceramiki.

Rozdział 4, *Produkcja ceramiczna*, to odrębne, dogłębne studium poświęcone zagadnieniom związanym z wytwarzanymi w warsztacie przedmiotami. Znajdują się w nim uwagi dotyczące surowców używanych do produkcji oraz technologii wyrobu. Następnie zaprezentowano kolejne ty-

py wytwarzanych tu naczyń. W przeciwieństwie do ceramiki produkowanej we wcześniejszym okresie w rejonie Marsylii, naczynia robione w odkrytym warsztacie wypalano w utleniającej atmosferze i pokrywano ołowiowymi lub niekiedy cynowymi szkliwami, dekorując je na zielono lub brązowo. Różnorodność form naczyń pokazanych w katalogu, zróżnicowanie pod względem użytych surowców czy też pól daje przegląd produkcji warsztatu w poszczególnych fazach jego istnienia. Jak i wszędzie, także tutaj zauważalny jest związek pomiędzy surowcami użytymi do produkcji, formą i przeznaczeniem naczyń. Jak wynika z badań porównawczych, były one kierowane w większości na rynek miejscowy.

Osobnym problemem jest prześledzenie związków z innymi ośrodkami produkcji ceramicznej. Sądząc po typach naczyń wytwarzanych w najwcześniejszej fazie funkcjonowania warsztatu, jak i technologii ich produkcji, musiały istnieć silne wpływy pochodzące z kręgu kultury islamskiej. Wymownym potwierdzeniem tych kontaktów jest wzniesienie pieca 12. z glinianymi prętami służącymi do zawieszania wypalanych naczyń. Trudno w tej chwili przesądzić, czy był to wynik przepływu myśli technologicznej, czy wręcz pojawienia się wytwórcy pochodzącego z innego kręgu kulturowego.

Całość wnioskowania dotyczącego związków omawianego ośrodka garncarskiego ze światem arabskim znajduje oparcie w umieszczonym na końcu obszernym aneksie. Pokazane zostały tu piece do wypału ceramiki, zarówno odkryte podczas badań archeologicznych, jak również funkcjonujące po dzień dzisiejszy na obszarach nadśródziemnomorskich oraz na Bliskim Wschodzie.

Publikacja utrzymana jest na tradycyjnie wysokim poziomie edytorskim. Przejrzystość druku, czystość rysunku i doskonała czytelność fotografii korespondują ze starannie przemyślanym, wewnętrznym spójnym układem tekstu. Niezwykle interesujące odkrycie zyskało godną jego rangi oprawę.

Dariusz Wyczółkowski